

ФЕНОМЕН ПРАВЛІННЯ ЖІНОК-ФАРАОНІВ ХАТШЕПСУТ ТА ТАУСЕРТ: ЛЕГІТИМАЦІЯ ВЛАДИ

Вступ. Розглянуто феномен правління жінок-фараонів у Стародавньому Єгипті із зосередженням на царюванні Хатшепсут і Таусерт, доба Нового царства. Дослідження заглиблюється в історичний контекст, культурне значення та особливості легітимації влади під час їх правління. Аналізуючи першоджерела, включаючи написи, статуї та археологічні пам'ятки, це дослідження має на меті висвітлити унікальні обставини, які дали змогу цим жінкам зійти на престол у суспільстві, де традиційно домінували чоловіки. Прихід до влади цариці Хатшепсут, XVIII династія, суперечив загальноприйнятим очікуванням, що вимагало використання різних додаткових інструментів для легітимації влади: прийняття чоловічих образів, підкреслення божественного походження, широка програма будівництва, військово-торговельні експедиції тощо. Згодом подібне зробить цариця Таусерт, XIX династія, що правила у період політичних потрясінь і занепаду царської влади. Царювання Таусерт є контрастним прикладом, який характеризується акцентом уваги на її зв'язку зі своїм померлим чоловіком, Сеті II, як засобом підтримки легітимності. Також досліджено складність правління Таусерт, зокрема її спроби консолідувати владу, подолати вплив могутнього фіванського жрецтва та виклики, з якими вона стикнулася як жінка-правитель у часи невизначеності.

Методи. У роботі з джерелами було використано методи текстологічного та критичного аналізу, здійснено також переклад єгипетських ієрогліфічних текстів українською мовою. Завдяки порівняльному аналізу правління Хатшепсут і Таусерт ми можемо зрозуміти ширшу соціально-політичну динаміку Стародавнього Єгипту, зміну структур влади, релігійної політики та ставлення суспільства до гендерних ролей.

Результати. Здобуття Хатшепсут царської влади не було результатом узурпації, а стало можливим завдяки вмілому управлінню релігійною, будівельною, економічною та зовнішньою політикою під час її правління. Це призвело до узаконення її влади. Таусерт, як і попередні цариці, такі як Мернейт, Нефрусобек і Хатшепсут, пройшла подібний шлях від того, щоб бути "дружиною царя" до отримання політичного контролю в Єгипті, використовуючи як жіночі, так і чоловічі зображення та згадки в написах.

Висновки. Це дослідження сприяє створенню нових гіпотез щодо трактування феномену правління жінок-фараонів у Стародавньому Єгипті. Це дозволяє всебічно розглянути та зрозуміти важливий аспект легітимації влади під час кризових періодів політичної історії Стародавнього Єгипту.

Ключові слова: Стародавній світ, Стародавній Єгипет, Хатшепсут, Таусерт, жінка-фараон, політична історія.

Вступ

Тема правління жінок-фараонів, зокрема Хатшепсут (147–1458 рр. до Р.Х.) та Таусерт (1193–1190 рр. до Р.Х.), має важливе історичне та культурне значення. У єгиптологічній науці актуальною та популярною залишається проблема розуміння гендерних ролей і динаміки влади залежно від контексту епохи. У цій статті представлено період Нового царства (1550–1069 рр. до Р.Х.) як доби процвітання під час правління Хатшепсут, так і занепаду за часів Таусерт. В українській історіографії таке дослідження проводиться вперше. Оскільки українська наукова література з досліджуваної теми відсутня, основну увагу приділено іноземній: Ian Shaw "The Oxford History of Ancient Egypt" (2002) дає зрозуміти загальний контекст політичної ситуації напередодні та під час Нового царства, Rosalie and Antony David "A Biographical Dictionary of Ancient Egypt" (2003), James Allen "Hatshepsut: From Queen to Pharaoh" (2005) та Kara Cooney "When Woman Ruled the World: Six Queens of Egypt" (2018) фокусують увагу безпосередньо на правлінні цариці Хатшепсут, Carolyn Graves-Brown "Dancing For Hathor Women in Ancient Egypt" (2010) висвітлює особливості соціально-релігійного становища жінки, Richard Wilkinson "Wilkinson R. Tausret: Forgotten Queen and Pharaoh" (2012) подає ключові моменти правління цариці Таусерт та кризи царської влади того періоду. Предметом аналізу є епіграфічні джерела, археологічні пам'ятки, поминальні храми цариць тощо. **Метою** цієї статті є дослідити феномен жінок-фараонів, зосередивши увагу на правлінні цариць Хатшепсут та Таусерт та їх політики легітимації влади. Також визначено такі **завдання:** дослідити передумови та причини приходу

до влади цариць Хатшепсут та Таусерт, виявити особливості переходу від регентства до самостійного правління, проаналізувати епіграфічні джерела, що були інструментом легітимації влади жінок-правительок.

Методи

Було застосовано комплекс загальнонаукових та спеціальних історичних методів. Насамперед це методи текстологічного аналізу, індукції та дедукції, джерельна критика, порівняння та аналіз і синтез для адекватного розуміння змісту писемних та археологічних джерел та історичного контексту. Також автор зробив переклад українською мовою єгипетських епіграфічних джерел. Метод порівняння дав змогу залучити гіпотези щодо трактування феномену жінки-фараона на прикладі цариць Хатшепсут та Таусерт.

Результати

У добу Нового царства політичне та релігійне положення представниць правлячої родини сягало найбільших висот. Зокрема, цариця Яхмес-Нефертарі, дружина фараона Яхмоса I (1550–1525 рр. до Р.Х.), сприяла розвитку та поширенню релігійного культу Амона та сформувала новий впливовий статус цариці. Після смерті Тутмоса I (1504–1492 рр. до Р.Х.), за престолонаслідуванням, до влади приходив його син, Тутмос II (1482–1479 рр. до Р.Х.). Відомо, що він був народжений другорядною дружиною фараона, Мутнофрет (Allen, 2005, р. 3). За даними досліджень, проведених протягом 1980–1990-х рр., припускалось, що при владі новий правитель перебував не більше трьох років. Проте навіть таке недовготривале царювання дало певні результати. Серед них варто виділити активну зовнішню політику Тутмоса II. Ледь не єдиним свідченням про це

є написи на стелі в Сехел, на півдні Асуану, що датуються першим роком правління фараона. Вони оповідають про придушення повстання на півдні, у Нубії (Shaw, 2002, р. 2002). Згаданий військовий похід вирізнявся жорстокістю та великою кількістю смертей. Фараон наказав стратити майже всіх чоловіків. Було помилувано лише одного, сина повсталого, та піднесено як трофей правителю. Також згадується і про ще одну військову кампанію до Палестини, на сході, що мала характер оборони кордонів і власних земель від майбутніх загарбань. Вдалою була і програма будівництва храму бога Амона в Карнаці: гранітні обеліски, два кам'яних пілони та пишні сади (David, 2003, р. 159).

Для легітимації своєї влади Тутмос II був змушений одружитися на своїй зведеній сестрі Хатшепсут (1472–1458 рр. до Р.Х.), яка також мала царське походження. За єгипетською системою престолонаслідування трон передавався по жіночій лінії, тобто дітям від офіційної дружини, яка носила титул "Велика царська дружина". Хатшепсут була єдиною донькою від цариці, тоді як Тутмос II був народжений від побічної дружини фараона. Жінка не могла зайняти престол, тому це зробив Тутмос II та одружився зі своєю сестрою Хатшепсут для легітимації влади. На той час їй було не більше 12–13 років. Такі внутрішньо-сімейні союзи створювались переважно для збереження влади всередині династії. Вони мали суто офіційний характер і не передбачали якогось пишного святкування (Cooney, 2014, рр. 85–86). Хатшепсут займала високе положення при дворі ще з дитинства, завдяки своєму царському походженню. Батько, Тутмос I, вже тоді представляв її як "сладкоємця" *iry-pat wrt*. Не зникають титули і під час правління Тутмоса II. Це контрастує з подальшим згадуванням її як "царя" (Redford, 1967, р. 55), про що йтиметься пізніше.

У шлюбі Хатшепсут народила доньку Нефрура. Її зображення присутнє на третьому пілоні храму Амона в Карнаці. Також оповідається сцена отримання Тутмосом II корон – регалій влади, на інших фрагментах стовпа ми бачимо Хатшепсут та Нефрура, які приймають "подих життя" від бога. Можливо, це зображення було створене після смерті Тутмоса II. Це вкотре доводить масштабність впливу Хатшепсут на владу фараона, навіть за його правління. Нефрура, як і мати, мала суто царське походження та особливе положення, про що свідчать титулатура "Дочка Царя", "Дружина Бога", а іноді і "Володарка двох земель" та "Леді Верхнього та Нижнього Єгипту" (Shaw, 2002, рр. 227–229).

Якщо конкретне положення Хатшепсут часів правління батька, Тутмоса I, ще зрозуміле, то при Тутмосі II, враховуючи недовготривалість його перебування при владі, чітке трактування залишається проблематичним. Єдиним джерелом, що може допомогти нам вирішити це, є стела коронації фараона. На ній ми бачимо бога Ра, який проводить церемонію, перед ним стоїть Тутмос II. Одразу за його спиною знаходиться Яхмес-Нефертарі, яка фактично стає регентом та отримує титул "Мати Царя". Третьою особою зображено Хатшепсут, уже в ролі "Дружини царя". Таким чином, можливо, Тутмос II не сприймався як повноцінний правитель, і усю повноту влади взяли на себе жінки, Яхмес-Нефертарі та Хатшепсут. Ймовірно, це було зумовлено поганим здоров'ям фараона. Мумія правителя, що була виявлена у 1881 р. в одній із схованок у Дейр ель-Бахрі, мала помітні плями на шкірі та рубці, що дозволяє припустити наявність довготривалої хвороби (Smith, 1912, рр. 28–29). Правління Тутмоса II дозволило Хатшепсут

проявити свої здібності у веденні державних справ та завдяки титулу "Дружина Царя" закріпити право на владу.

Після смерті Тутмоса II, влада переходить до рук його сина, Тутмоса III (1479–1425 рр. до Р.Х.) від другої дружини Ісіді. Проте нащадок був надто молодим, його регентом стала Хатшепсут (1472–1458 рр. до Р.Х.). Безумовно, Хатшепсут була освіченою жінкою та вправно орієнтувалась у державних справах ще за часів правління свого чоловіка, Тутмоса II. Факт передачі влади малолітньому синові, Тутмосу III, та призначення регентом Хатшепсут зображено написами у гробниці архітектора, "Скарбника володінь Амона", "Наглядача за роботами у Карнаці" – Інені (Sethe, 1906, IV 59.13–60.11.):

"Він (Тутмос II) здійнявся до небес та об'єднався з богами.

Син його зайняв його місце як Цар Двох Земель, подібно його предку.

Його (Тутмоса II) сестра, Дружина Бога, Хатшепсут, Опікується справами Двох Земель, Єгипет схилив голову."

Це джерело дійсно є знаковим свідченням про позитивне ставлення впливових осіб до цариці та зосередження влади в її руках. Цікавим є й те, що фактично ім'я нового фараона не згадано, а лише виділено особливу роль Хатшепсут. Не слід забувати і той факт, що матриархальні тенденції в єгипетському престолонаслідуванні були присутні. Цариця відстоювала своє право, шляхом її знатного походження від "Дружини Царя" та "Сестри Царя" Яхмес. Тим самим висвітлюючи Тутмоса III як менш гідного зайняти престол.

Варто зазначити, що на початку спільного правління, як і при Тутмосі II, регент не намагається усунути чи дискредитувати Тутмоса III як фараона. На стелі у Берлінському музеї (Robins, 1993, р. 43) цариця має титули "Донька Царя, Дружина Царя, Дружина Бога, Хатшепсут, нехай живе вона !" (Sethe, 1906, рр. 143–144). Проте ще до офіційної коронації, близько 7-го року, регент вносить певні корективи у власну титулатуру, проводить обряди перед Амоном та будує святилища. Після коронації зображення Хатшепсут, навіть якщо вони мали чіткі чоловічі риси, супроводжувались жіночими закінченнями та детермінативами: *nrt* "жінка Гор", *nTrt nfrt* "Досконала богиня", *sAt ra* "Дочка Ра".

Традиційно, кожен фараон, мав обрати собі п'ять імен:

1. Хорове ім'я – *wsrt-kAw* – "Могутність бика". Тут слід звернути увагу на нове написання *kA* – бик. Бик, у тому числі і за перших фараонів XVIII династії, був символом суто чоловічої влади фараона. За Тутмоса I та Тутмоса II доповнювалось прикметником *kA nxt* – "сильний бик". Хатшепсут вирішує змінити цей канон, додавши закінчення *w*, тим самим фемінізувавши титул.

2. Небіт ім'я – *wADt-rnpwt* – "У розквіті літ". Це ім'я раніше згадувалось і Тутмосом I як альтернатива "Золотого імені", цариця додала закінчення жіночого роду – *t*.

3. Золоте ім'я – *nTrt-haw* – "Прояв божественності". Формулювання такого варіанту імені зустрічалося і в попередніх династіях. Також Тутмос III використовує частину *xaw* – *Dsr-xaw*.

4. Тронне ім'я – *mAat-kA-ra* – "Маат-Ка-Ра". Маат-Ка-Ра є найбільш застосованим ім'ям цариці після "Хатшепсут". На думку багатьох дослідників, саме згадка богині Маат є зв'язком з її божественним походженням та подальшою легітимацією влади.

5. Особисте ім'я – *HA-t-Spswt* та *HA-t-Spswt Xnmt-jmn* – "Перша серед благородних жінок", "поєднана з богом Амоном". У другому варіанті написання ім'я Хатшепсут

додала прикметник Хnmtjmn – "прийнята (поєднана з) Амоном", що підтверджує її зв'язок зі своїм божественним батьком, посилюючи культ Амона. Як і попередні правителі, Хатшепсут активно використовувала свої імена, зображення та тексти для легітимації та утвердження себе як жінки-фараона (Robins, 1999, pp. 103–112).

Навіть незважаючи на те, що коронація цариці відбулась не раніше 7-го року правління Тутмоса III, акумуляція її царських повноважень, властивих лише фараону-чоловікові, відбувається значно раніше. Серед них варто виділити особисте проведення царицею священних обрядів перед Амоном-Ра. На вапняному блоці, знайденому 1930 р. А. Шевріє у Карнаці, Хатшепсут зображена в одязі цариці, проте з титулами фараона – "Царь Верхнього та Нижнього Єгипту", "Володар здійснення ритуалу Мааткара, нехай вона живе!" nsw bity nb ir(t) xt MAat-kA-Ra 'nx.t't (Chevrier, 1934, p. 172). Також на голову покладена корона-атеф, а в руках тримає жертівні посудини. Це є свідчення надзвичайного поєднання жіночих та чоловічих атрибутів влади.

Сьомий рік регентства стає дійсно знаковим – Хатшепсут проголошує себе повноцінним фараоном. Все частіше зустрічаються написи з використанням закінчень чоловічого роду, в поєднанні із жіночими епітетами. Наприклад, у текстах поминального храму "Джесер Джесеру" в Дейр ель-Бахрі (Блок в "Червоній Капелі" № 150, південна стіна вестибюлю, 4-й регістр): "Милостива богиня, володар Обох Земель, Мааткара, правителька Фів" nTrt nfr(t) nb tAwy MAat-kA-Ra HqAt WAsT. Цілком можливо, що таке переіменоване були зумовлено саме зміною статусу Хатшепсут. Скульптури зображували жінку-фараона у вигляді чоловіка з атрибутами царської влади. Проте жіночий рід був невід'ємною частиною Хатшепсут, якщо під час виконання царської ролі і використовувались суто чоловічі титули, то в поєднанні з жіночими епітетами чи закінченнями. Тому не залишається сумнівів, що такий спосіб запису був особистим побажанням цариці, а не банальною помилкою писарів.

Оскільки для коронації Хатшепсут, як і будь-якому іншому фараону потрібна була цариця – дочка Нефрура отримує титул "Дружина царя" Hmt nTr. Відомо, що наставником дівчинки був вельможа Сенмут, який мав титул "Керівник будинку Доньки Царя (Нефрура)". На сьогодні, відомо близько 25 статуй, де їх зображено разом. Про високий статус доньки Хатшепсут свідчить також напис зі сцени жертвоприношення Амону: "Донька Царя, любима ним, (Нефрура), нехай живе вона, [подібно] Pa!" (Gabolde, 2005, p. 35). Інші титули присутні у головному святилищі храму в Дейр ель-Бахрі: "Володарка Обох Земель" nbt tAwy, "Господарка Верхнього та Нижнього Єгипту" Hnwt Smaw-mHw (Sethe, 1906, p. 391, 406). Відсутність прямих згадок Нефрура між 11-м та 16-м роком правління нашоує на припущення можливої смерті цариці (Redford, 1967, p. 86). Відповідно до наведених вище свідчень можемо припустити, що статус Нефрура в період регентства та царювання матері прирівнювався до співправительки чи спадкоємиці. Можливо, Хатшепсут готувала доньку до заміни себе на троні, але рання смерть цариці завадила цим планам.

Для ще більшого затвердження свого права на престол Хатшепсут вирішує використати не лише ім'я свого земного батька – Тутмоса I, а й божественного – Амона. Одними з найбільш знакових джерел є сцени її

зачаття та народження на стінах поминального храму у Дейр ель-Бахрі (Breasted, 1906, pp. 187–212):

"Прокинулась вона (Яхмес) від пахоців Бога,

Та засміялась в присутності Його Величності.

Він (Амон) був палкий до неї. Він віддає їй своє серце.

Дозволив побачити себе у вигляді Бога, коли повстає перед нею.

Вона раділа, побачивши Його красу, його любов, що пройшла через її тіло.

Палац пройнявся пахощами Бога, немов (з) Пунту.

Дозволила вона робити Йому, що Він забажає. Поцілувала Його."

У продовження ідеї релігійної пропаганди як засобу легітимації влади варто зупинитись на програмі будівництва Хатшепсут. Велику кількість архітектурних проєктів вона довірила своєму помічнику Сенмуту. Безумовно, він був важливою людиною при дворі, що підтверджувалось його титулами "керівник робіт Амона", "наглядач над усіма роботами царя" тощо. Архітектор контролював будівництво храмів у Луксорі, Карнаці та Дейр ель-Бахрі. Про його особливий статус свідчить також значна кількість його статуй. Варто згадати, що піднесення чоловіка у суспільстві відбулось ще до володарювання Хатшепсут. Відомо, що він походив зі звичайної сім'ї, знайдена гробниця його батьків – Рамоса та Хатнофер, що датується 7-м роком правління Тутмоса III та Хатшепсут.

Повертаючись до програми будівництва жінки-фараона, варто зазначити, що вона була дійсно важливою як поклоніння богам шляхом спорудження храмів та святилищ, численних жертвоприношень та свят. Інноваційним досягненням храмового будівництва вважається Дейр ель-Бахрі "Джерес Джесеру", що датується близько 7–9 роками правління Хатшепсут. Звичайно, головною метою його створення було возвеличення культу Амона. Проте існує певна кількість вівтарів і святилищ, які були присвячені предкам та загальному пантеонові єгипетських богів. Це послугувало одним з аргументів для обрання саме даного місця під будівництво. Територія між скелями була дійсно популярним місцем на західному березі Фів. Саме тут відбувалося святкування свята Долини. Храм являє собою три великі тераси з пандусами, що їх розділяють. Тераси слугували своєрідною великою "сценою", прикрашеною красивими статуями та сфінксами цариці, яка як і її батько, Тутмос I, показала себе в образі бога Осіріса. На стінах храму дослідниками знайдені описи сцен божественного союзу цариці Яхмес та Амона, самого будівництва та військово-торговельної експедиції цариці до Пунту, на 9-му році правління (Cooney, 2014, p. 197).

Характерною особливістю перших фараонів XVIII династії було розширення та прикрашення святилищ Амона-Ра у Карнаці. Це стало своєрідною запорукою благоустрою та відновлення країни після вигнання гіксосів. Там Хатшепсут побудувала каплицю із кварцу для збереження священного човна Амона (Усерхатамон). Не менш важливими архітектурними пам'ятками Карнакського храму є два гранітні обеліски (зберігся лише один), споруджені на 16-му році правління. Проте програма будівництва у Карнаці не обмежується лише храмом Амон-Ра. Не слід забути також про проведені роботи у кварталі Монту, храм Птаха та ін. Усю глобальність планів Хатшепсут зображує територіальна поширеність будівництва: Гермопіль, Гермонтіс, Ель-Кусе, Арманте, Медамле, Спеос-Артемідос тощо. Хатшепсут розпочала дійсно масштабні архітектурні проєкти на всій

території Єгипту, включаючи Нубію. Проте найбільш важливим залишилось будівництво у Фівах. Мааткара мала на меті переконати єгиптян не лише у беззаперечному процвітанні країни та у милості богів до неї. Це був засіб не лише релігійної пропаганди, а й підтвердження економічної спроможності фараона керувати країною.

Жінка-фараон була відома не так своїми військовими кампаніями, як торговельними. Із подорожі до Пунту, на 9-му році, було привезено велику кількість екзотичних речей: слонову кістку, мавп, пір'я та яйця страуса, чорне дерево, ладан та ін. Усі ці сцени зображувались на стінах поминального храму Дейр ель-Бахрі та чудово виконали поставлене перед ними завдання. Божественність цариці була підкріплена її здатністю відродити єгипетську землю, добувши рідкісні товари із "землі богів" (Graves-Brown, 2010, p. 152). Сьогодні досі присутні дискусії щодо точного знаходження країни Пунт. Існують припущення, що це може бути територія сучасних країн Сомалі чи Еритреї вздовж берегів Червоного моря. І раніше здійснювались подорожі на ці землі: Сахуре (V династія), Пепі I (VI династія), Менхутеп II (XI династія), Аменемхет I (XII династія), Сенвосрет (XII династія) (Cooney, 2014, p. 183). Вдало проведена експедиція до Пунту дозволила Хатшепсут закріпитись як успішний державний діяч та задовольнити привезеною екзотикою фіванське жрецтво. Але найголовнішим стало підношення дарунків богу Амону особисто царицею, що вкотре мало підтвердити божественне походження Хатшепсут та схвалення її правління.

Померла Хатшепсут близько 1458 р. до Р.Х., на 22-му році свого правління. Існують різні теорії щодо можливої причини її загибелі. Жінка мала численні проблеми зі здоров'ям, зокрема хворі зуби. Можливо, саме через часте застосування ліків вона отруїлась. Відомо, що жінка-фараон спорудила собі дві гробниці. Перша розташовувалася у скелі Така ель-Зейд, проте її було виявлено лише з порожнім саркофагом цариці. Інша гробниця (KV20) побудована на західному березі Нілу, у Долині Царів. Вона вміщала два саркофаги, один її батька Тутмоса I, а інший самої цариці. Саме Говард Картер, що знайшов гробницю у 1903 р. (Reeves, 1990, p. 13), зауважив, що Хатшепсут поховала разом із собою мумію батька, яку згодом було перенесено до іншої гробниці (KV 38). У 2007 р. єгиптолог Захі Хавас зумів точно ідентифікувати мумію Хатшепсут серед інших, що зберігались у Каїрському музеї. Вдалось йому це завдяки проведеному ДНК-тесту із знайденим зубом в особистій шкатулці цариці. Вчений також зазначив, що саме через це запалення у ротовій порожнині відбулося смертельне зараження крові.

Після розгрому лівійців та "народів моря" фараоном Мернептаха (1213–1203 до Р.Х.) до влади прийшов його син, Сеті II (1200–1194 рр. до Р.Х.). Цей період супроводжувався, зокрема, боротьбою за престол з іншим претендентом – фараоном Аменмесом (1200–1187 до Р.Х.), ймовірним узурпатором. Підтвердженням цього є той факт, що царська гробниця Сеті II (KV15) було розгромлено, а ім'я правителя стерто. Відомо про втрату контролю Сеті II над Верхнім Єгиптом протягом третього та четвертого років правління. Усього фараон правив близько шести років. І майже половину цього терміну відбувалося паралельне правління Аменмеса на території Верхнього Єгипту та Нубії. Згодом Сеті II знищить велику кількість згадок про свого конкурента та тексти в гробниці Аменмеса (KV10) (Yurko, 1979, p. 15–31).

Серед досягнень фараона Сеті II можна виділити будівництво храму богині Хатхор та розширення видо-

бутку міді у Долині Тімна, Ідумея. Відомо про двох його дружин: Таусерт та Тахат. Деякі дослідники зазначають, що Аменмес міг бути сином Тахат та Сеті II (Dodson, 2004, p. 179, 183). Точних підтверджень цьому немає. Проте відомо про ще одного сина фараона – Сеті-Меренптаха. Він помер у юному віці, близько четвертого року правління Саптаха. Як ми бачимо, правління Сеті II не було довготривалим, він помер близько 1194 р. Якщо мумія з маркуванням CG 61037 в Єгипетському музеї в Каїрі належить йому, це свідчить про те, що він був ще молодим чоловіком, коли помер. Причина його смерті поки невідома. Через це можемо припустити, що на момент смерті чоловіка Таусерт було близько 20 років. У цей період спостерігається значна децентралізація, а політичні еліти отримують все більше впливу на життя держави. Зменшується роль союзів між братом та сестрою, задля збереження влади династії. З часом це провокує недовіру до цариць, що впливає на можливість останніми поширювати свій політичний вплив.

Походження цариці Таусерт точно не відоме. Вона не володіла титулом "Донька царя" і, можливо, не була царської крові. Але під час свого правління Таусерт часто підкреслювала своє ставлення до відомого попередника Рамзеса II, ймовірно, могла бути його онукою (Clayton, 1994, p. 158). Гомер у поемі "Одіссея" згадує царя на ім'я Поліб та його дружину Алькандру, які проживали в єгипетських Фівах під час Троянської війни. Грецький історик Джордж Синцеллус, у свою чергу, зазначає, що наприкінці XIX династії жив Туорис, якого Гомер, а знізває Полібом, та правив близько семи років. Цілком імовірно, що саме це ім'я відображає Таусерт. Хоча Єгипет не постраждав від війни, спалення та пограбування його міст, які відбувались на Кіпрі, Анатолії, Сирії та Палестині, його близькосхідні союзники зазнали значних втрат. Як наслідок – торгівля занепадала, а поставки металів і предметів розкоші скоротилися, що згодом спричинило завершення найбільшого періоду процвітання Стародавнього Єгипту. Загальноприйнятою датою завершення Троянської війни є 1183 р. до Р.Х., що збігається з періодом правління Саптах і Таусерт.

Після смерті Сеті II його престол успадкував непрямий нащадок Саптах (Tyldesley, 2006, p. 166). Існує версія, що він був сином Меренптаха, оскільки початкове ім'я було Меренптах-Саптах. Він був замалим, тому його регентом стала цариця Таусерт. У пізніші часи ім'я Саптаха було опущено з різних типів офіційних записів, його ніби й не існувало. Подібна ситуація була колись з ім'ям Тутанхамона, оскільки масово знищувалася пам'ять про його батька Ехнатона. Отже, подібне викреслення з історії Саптаха допускає можливість того, що він міг бути сином Аменмеса, який вважався ворогом. Точних даних про батька Саптаха досі не виявлено. Основним титулом у період регентства Таусерт (крім її звичайного титулу "Велика дружина царя") був *tA grat aAt n tA nb* – "Великий регент усієї землі". Очевидно, що Саптах мав бути єдиним можливим кандидатом на престол після смерті короля Сеті II, оскільки після смерті Саптаха жоден інший єгипетський цар не змінив його. Таусерт не могла претендувати на владу власними силами, вона не була ні донькою, ні сестрою, ні матір'ю царя. Цариця була лише вдовою фараона Сеті II.

У такий непростий час помічником в управлінні державою для Таусерт став канцлер Бей. Його рідкісне ім'я свідчить про сирійське походження, він діяв на політичній арені близько чотирьох років (Dodson, 2004, p. 183). За часів фараона Сеті II Бей був писарем та служив при

дворі царя – *sS nswt* та *wdpw nswt*. Але під час правління Саптаха Бей більше не згадує ці титули і замість цього записується під дуже престижним титулом "канцлера Єгипту". Це означає раптове підвищення його статусу та влади, але причина цього невідома. Інші записи часів Саптаха називають Бея "єдиним товаришем, великим канцлером усієї землі" *imy-r xtmty n tA r Dr.f*. Варто згадати про рельєф, де він зображений такого самого розміру, як фараон та цариця. Можливо, вперше в єгипетському мистецтві було зображено простолюдина таким чином. Бей також підтримував регента подібно тому, як це робив Сенмут у часи Хатшепсут. Як і Сенмут, Бей просто зникає. Після цього Таусерт стає самостійним регентом та зана як "Донька Ра, Таусерт обрана богинею Мут" (Tyldesley, 2006, p. 164). Майже одразу після Бея загинув і Саптах. Згадки про нього були знищені, на стінах гробниці цариці ім'я Саптаха було замінено на Сеті II, а її саму названо жінкою-фараоном. Мумія Саптаха належить підлітку, зростом 1,6 м, 16 років. У нього було кучеряве рудувато-русяве волосся і досить вузький орлиний ніс. Його ліва нога була деформована, і він, можливо, страждав на поліомієліт. Якщо ідентифікація мумії правильна, фараон, мабуть, був маленькою дитиною за часів Меренптаха і приблизно десятирічним, коли помер король Сеті II.

Розглянутий період був складним. Від приходу до влади Сеті II і до смерті Саптаха ситуація лише погіршувалася. Не останньою причиною слугувала постійна боротьба між спадкоємцями за престол. Під час такого хаосу активізувалися політичні еліти, що намагалися дестабілізувати ситуацію, просуваючи децентралізацію та віддалення фараона від реальної влади. Така криза, відсутність фактичного спадкоємця, руйнування статусу фараона потребувала нового правителя. Цариця Таусерт протягом багатьох років була залучена до державних справ, спочатку як підтримка Сеті II та Саптаха, потім як жінка-фараон, із самостійним царюванням протягом близько двох років.

Без спадкоємця цариця Таусерт мусила очолити державу самостійно. Її можна порівняти з Хатшепсут, окрім її короткого правління та меншого впливу. Таусерт правила самостійно лише близько двох років, коли країна вже занепадала. Інфляція, дефіцит продовольства та заворушення призвели до політичної нестабільності. Відомо, що Саптах був слабким та неефективним правителем, який залишив мало згадок про себе і про якого невдовзі взагалі забули (Cooney, 2018, p. 244). Його слабкість могла бути суто фізичною причиною. Після огляду та дослідження його збереженої мумії науковці виявили одну викривлену стопу та атрофовану голівку, що свідчить про те, що він страждав або від клишоногості, або, швидше за все, від наслідків дитячого поліомієліту. Протягом усього свого короткого правління Саптах керувався порадами його впливової мачухи. Таусерт була залучена до управління Єгиптом протягом декількох років (з 1200, або 1209, до 1186 р. до Р.Х.). Значно довше, ніж належало тимчасовому правителю (Wilkinsin, 2012, p. 27).

Таусерт володіла титулом *Hmt nTr* – "Дружина бога Амона" (Троу, 1986, p. 171, 188). Перелік титулів жінки-фараона ми знаходимо при вході до гробниці (KV14): *R-patt, wrt Hswt, nbt bnrt mrwt, Hnwt Tmaw MHt, Hmt nswt wrt nbt tAwy* – "Спадкова цариця, гідна похвал, любима, володарка Верхнього та Нижнього Єгипту, Велика Дружина царя, Володарка двох земель". Традиційно кожен фараон мав обрати собі п'ять імен, у Таусерт вони були такі:

1. Хорове ім'я – *KA nrt mry MAat* – "Могутній бик, улюблений Маат". Вираз має форму чоловічого роду і походять

від імен "могутнього бика" Рамзеса II і Тутмоса I. Це був символ суто чоловічої влади фараона. У зміні чоловічого та жіночого роду свого імені Таусерт дотримувалася зразка, встановленого жінками-фараонам Нефрусобек та Хатшепсут.

2. Небті ім'я – *grgt Kmt waf xAswt* – "Заснування Єгипту та розгром чужинців". Одразу можна помітити схожість з подібним ім'ям Рамзеса II. Таусерт – єдиний правитель, який має таке ім'я, можливо, це зумовлено ворожим вторгненням в Єгипет або, можливо, прикордонний конфлікт з людьми з Близького Сходу.

3. Особисте ім'я (ім'я при народженні) – *TA-Wsr* – "Могутня жінка". Часто доповнюється *stp n Mwt* "обраний Мут".

4. Троное ім'я – *sAt Ra mry Imn* – "донька Ра, кохана Амона". Зустрічається також у поєднанні з типовим титулом дружини царя: *Hnwt tA mHy* – "володарка Нижнього Єгипту".

5. Золоте ім'я – на сьогодні відсутні записи, що містили б дане ім'я Таусерт.

Одне зі збережених зображень Таусерт показує її одягнутою у традиційну, для Нового царства, білу сукню з червоним ремнем. На її голові коротка перука, з короною-атеф, сонячним диском та уреєм. В її руках є два ціпи, також навколо фігури зів'яла квітка папірусу, що символізує відродження. Зображення є частиною розписаної стіни в подвійній гробниці (KV14), розділеною з її наступником Сетнахтом, одна з найбільших гробниць в Долині царів. Можна припустити, що гробниця спочатку належала Таусерт, але потім Рамзес III використав її для поховання свого батька, Сетнахта. Така зміна є досить подібною до того, що відбувалося з монументами Хатшепсут у XVIII династії.

Як і фараони-чоловіки Нового царства, Таусерт розпочала будівництво окремого поминального храму – "Храм мільйонів років". До недавнього часу вивчення храму залишалося складним, оскільки наступні фараони розібрали храм на матеріали для власних будівель. Часткові розкопки в 1896 р. під керівництвом археолога Вільяма Фліндерса спровокували помилкове твердження, що храм не був завершений. Проте з 2004 по 2011 р. у рамках проекту "Храм Таусерт" Університету Арізони, Єгипетська експедиція успішно використали наземний радар для виявлення підземних ознак зруйнованого храму. Дослідники доходять висновку, що храм Таусерт було майже завершено, і тепер вони можуть розрізнити етапи його будівництва (Wilkinson, 2012, p. 93–96).

Кінець правління Таусерт оповитий таємницею, і ми не знаємо, чи була вона усунута від влади насильно, чи померла природною смертю. Її наступником став фараон Сетнахт, засновник XX династії. Цариця була похована в царській гробниці в Долині царів (KV 14). Згодом гробницю узурпував Сетнахт, який розширив її, зробивши її однією з найбільших гробниць у Долині царів (158,41 м). Зображення Таусерт на стінах гробниці було частково знищено, задля облаштування її для повторного використання фараоном Сетнахтом (Tyldesley, 2006, p. 166). Із завершенням правління жінки-фараона Таусерт XIX династія припинила своє існування.

Дискусія і висновки

Царська влада, отримана Хатшепсут, не була наслідком узурпації, а стала можливою завдяки вдало проведеної релігійній, будівельній, економічній та зовнішній політиці за час регентства, що призвело до легітимації влади як фараона. Можна чітко простежити, як під час свого правління Таусерт повторює досвід попередніх цариць (Мернейт, Нефрусобек, Хатшепсут та ін.). Ві

вони були "Дружинами царя", перш ніж отримали політичну владу над Єгиптом. Нефрусобек і Хатшепсут використовували як жіночі, так і чоловічі образи в епіграфічних джерелах. Подібно Хатшепсут, Таусерт прийшла до управління через регентство при малолітньому царю. І в обох випадках ці спадкоємці не були кровними синами цариць. Але, крім цієї подібності, для періоду Таусерт були характерні і певні відмінності з досвідом інших представниць правлячих династій. Таусерт не впоралася з основним завданням під час регентства – вберегти спадкоємця та владу династії.

Список використаних джерел

- Allen, J. P. (2005). *Hatshepsut: From Queen to Pharaoh*. The Metropolitan Museum of Art New York. Yale University Press.
- Breasted, H. (1906). *Ancient Records of Egypt* (Vol. II). Chicago.
- Chevrier, H. (1934). *Rapport sur les travaux de Karnak (1933–1934)*. ASAE. 34.
- Clayton, P. A. (1994). *Chronicle of the Pharaohs*. Thames & Hudson.
- Cooney, K. (2014). *The Woman who Would be King*. Crown Publishing.
- Cooney, K. (2018). *When Woman Ruled the World: Six Queens of Egypt*. National Geographic.
- David, R. (2003). *A Biographical Dictionary of Ancient Egypt*. Routledge.
- Dodson, A., Hilton, D. (2004). *The Complete Royal Families of Ancient Egypt*. Thames & Hudson.
- Gabolde, L. (2005). *Monuments Décorés en Bas Relief aux Noms de Thoutmosis II et Hatchepsout à Karnak*. Mémoires de l'Institut Français d'Archéologie Orientale. Institut Français d'Archéologie Orientale.
- Graves-Brown, C. (2010). *Dancing for Hathor Women in Ancient Egypt*. Continuum.
- Redford, B. D. (1967). *History and Chronology of the Eighteenth Dynasty of Egypt: Seven Studies*. Toronto University Press.
- Reeves, C. N. (1990). *Valley of the Kings*. Kegan Paul.
- Robins, G. (1999). The Names of Hatshepsut as King. *The Journal of Egyptian Archaeology*, Vol. 85.
- Robins, G. (1993). *Women in Ancient Egypt*. Harvard University Press.
- Sethe, K. (1906) *Urkunder der 18 Dynastie*. J.C. Hinrichs'sche Buchhandlung.
- Shaw, I. (2002). *The Oxford History of Ancient Egypt*. Oxford University Press.
- Smith, G. E. (1912). *The Royal Mummies*. Cairo.
- Troy, L. (1986). *Patterns of Queenship*. Almqvist & Wiksell International.

- Tyldesley, J. (2006). *Chronicle of the Queens of Egypt: From Early Dynastic Times to the Death of Cleopatra*. Thames & Hudson.
- Wilkinson, R. (2012). *Tausret: Forgotten Queen and Pharaoh*. Oxford University Press.
- Yurko, F. J. (1979). *Amenmesse: Six Statues at Karnak*. Metropolitan Museum Journal 14.

References

- Allen, J. P. (2005). *Hatshepsut: From Queen to Pharaoh*. The Metropolitan Museum of Art New York. Yale University Press.
- Breasted, H. (1906). *Ancient Records of Egypt* (Vol. II). Chicago.
- Chevrier, H. (1934). *Rapport sur les travaux de Karnak (1933–1934)*. ASAE. 34.
- Clayton, P. A. (1994). *Chronicle of the Pharaohs*. Thames & Hudson.
- Cooney, K. (2014). *The Woman who Would be King*. Crown Publishing.
- Cooney, K. (2018). *When Woman Ruled the World: Six Queens of Egypt*. Washington, D.C.: National Geographic.
- David, R. (2003). *A Biographical Dictionary of Ancient Egypt*. Routledge.
- Dodson, A., Hilton, D. (2004). *The Complete Royal Families of Ancient Egypt*. Thames & Hudson.
- Gabolde, L. (2005). *Monuments Décorés en Bas Relief aux Noms de Thoutmosis II et Hatchepsout à Karnak*. Mémoires de l'Institut Français d'Archéologie Orientale. Institut Français d'Archéologie Orientale.
- Graves-Brown, C. (2010). *Dancing for Hathor Women in Ancient Egypt*. Continuum.
- Redford, B. D. (1967). *History and Chronology of the Eighteenth Dynasty of Egypt: Seven Studies*. Toronto University Press.
- Reeves, C. N. (1990). *Valley of the Kings*. Kegan Paul.
- Robins, G. (1999). The Names of Hatshepsut as King. *The Journal of Egyptian Archaeology*, Vol. 85.
- Robins, G. (1993). *Women in Ancient Egypt*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Sethe, K. (1906) *Urkunder der 18 Dynastie*. J.C. Hinrichs'sche Buchhandlung.
- Shaw, I. (2002). *The Oxford History of Ancient Egypt*. Oxford University Press.
- Smith, G. E. (1912). *The Royal Mummies*. Cairo.
- Troy, L. (1986). *Patterns of Queenship*. Almqvist & Wiksell International.
- Tyldesley, J. (2006). *Chronicle of the Queens of Egypt: From Early Dynastic Times to the Death of Cleopatra*. Thames & Hudson.
- Wilkinson, R. (2012). *Tausret: Forgotten Queen and Pharaoh*. Oxford University Press.
- Yurko, F. J. (1979). *Amenmesse: Six Statues at Karnak*. Metropolitan Museum Journal 14.

Отримано редакцією журналу / Received: 23.02.23

Прорецензовано / Revised: 07.04.23

Схвалено до друку / Accepted: 11.09.23

Natalia BONDARENKO, PhD Student
 ORCID ID: 0000-0003-3353-7659
 e-mail: nataliyabondarenko97@knu.ua
 Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE PHENOMENON OF THE REIGN OF FEMALE PHARAOHS HATSEPSUT AND TAUSERT: LEGITIMATION OF POWER

Background. *This article explores the phenomenon of female pharaohs' reign in Ancient Egypt, focusing on the rule of Hatshepsut and Tausert during the New Kingdom. The research delves into the historical context, cultural significance, and peculiarities of power legitimization during their reigns. By analyzing primary sources, including inscriptions, statues, and archaeological artifacts, this study aims to shed light on the unique circumstances that allowed these women to ascend the throne in a society traditionally dominated by men. The accession of Queen Hatshepsut, 18th Dynasty, challenged prevailing expectations, which required the use of various additional instruments to legitimize her power: adopting male portrayals, emphasizing divine lineage, implementing an extensive building program, military and trade expeditions, and more. Later, Queen Tausert, 19th Dynasty, who ruled during a period of political turmoil and decline, employed similar strategies. Tausert's reign serves as a contrasting example, characterized by her association with her deceased husband, Seti II, as a means of maintaining legitimacy. The article explores the complexities of Tausert's rule, including her attempts to consolidate power, overcome the influence of the powerful Theban priesthood, and the challenges she faced as a female ruler during uncertain times.*

Methods. *The methods of textological and critical analysis were used in the work with sources, and the translation of Egyptian hieroglyphic texts into Ukrainian was also carried out. Through a comparative analysis of the reigns of Hatshepsut and Tausert, we can understand the broader socio-political dynamics of Ancient Egypt, the shifting structures of power, religious policies, and society's attitudes towards gender roles.*

Results. *Hatshepsut's acquisition of royal authority wasn't a result of usurpation but rather stemmed from adept management of religious, construction, economic, and foreign policies during her regency. This led to the legitimization of her pharaoh-like power. Tausert, like previous queens such as Merneptah, Nephrosobek, and Hatshepsut, followed a similar path from being a "King's Wife" to gaining political control in Egypt, utilizing both female and male images in inscriptions.*

Conclusions. *This research makes contributes to creation of new hypotheses regarding the interpretation of the phenomenon of the reign of female pharaohs in Ancient Egypt. This allows a comprehensive consideration and understanding of an important aspect of the legitimization of power during the crisis periods of the political history of Ancient Egypt.*

Keywords: *Ancient history, Ancient Egypt, Hatshepsut, Tausert, female pharaoh, political history.*

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The authors declare no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.